

СКАНСЕНИ УКРАЇНИ ЯК РЕПРЕЗЕНТАНТИ РЕГІОНАЛЬНИХ ТИПІВ ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ

Обґрунтовується розуміння музеїв просто неба – скансенів – як установ, що репрезентують регіональні типи природокористування історико-етнографічних земель України. Скансени розглянуті як музейні установи, що дозволяють ознайомитися із традиціями етнічного природокористування, які виникали протягом тривалого історичного процесу формування і розвитку української нації, в концентрованому вигляді допомагають розкрити особливості української ментальності, в т.ч. зрозуміти сутність і об'єктивність регіональних відмін українського етнопростору.

Ключові слова: скансен, музей просто неба, історія регіонального природокористування, типи природокористування.

Обосновывается понимание музеев под открытым небом – скансенов – как учреждений, репрезентирующих региональные типы природопользования историко-этнографических земель Украины. Скансены рассмотрены как музейные учреждения, позволяющие ознакомиться с традициями этнического природопользования, возникшими в течение длительного исторического процесса формирования и развития украинской нации, в концентрированном виде помогают раскрыть особенности украинской ментальности, в т.ч. понять сущность и объективность региональных отличий украинского этнопространства.

Ключевые слова: скансен, музей под открытым небом, история регионального природопользования, типы природопользования.

Understanding of museums under open-skies – skansens – as establishments that present the regional nature-use of Ukrainian historical ethnographic areas is grounded. Skansens as the museum establishments, wich represent traditions of ethnic nature-use, arising up during historical process of Ukrainian nation forming and development are considered . Skansens help to understand features of ukrainian mentality, including essence and objectivity of regional differences of Ukrainian ethnospace.

Key words: skansen, open-air museum, history of regional nature-use, types of nature-use.

Вступ. Скансени, або музеї під відкритим небом, – це розповсюджена форма етнографічних музеїв, що створюються на ґрунті музеєфікації репрезентативних фрагментів етноландшафтного середовища й об'єктів матеріальної етнокультурної спадщини [3], це своєрідний архітектурно-етнографічний комплекс під відкритим небом з міні-музеями в окремих будівлях. Музеї просто неба створюються на основі нерухомих пам'яток історії і культури на місці їх знаходження і в природному оточенні (музеєфіковані на місці) або на основі перенесення пам'яток на спеціально відведену територію з інших місць (т.зв. «перевезені»). Значну частину складають музеї змішаного типу, що включають пам'ятники як музеєфіковані, так і перевезені. У скансенах проводиться комплексна реконструкція минулого, окремі побудови є не просто експонатами, а утворюють взаємозв'язаний комплекс. Таким чином відвідувачі дістають можливість побувати в реконструйованому населеному пункті минулого,

отримуючи загальне уявлення про історичні традиції (ширше – формують уявлення про традиційні типи природокористування) відповідної країни або місцевості.

Процес природокористування завжди розвивається на стику суспільства і природи, відображає їх взаємодію на конкретній території в часово-територіальній ретроспективі; природокористування є формою буття того чи іншого народу, віддзеркалює особливості пристосування населення до умов оточуючого природного середовища, і, водночас, напрями перетворення цього ж середовища під потреби суспільства. Об'єктивні територіальні відміни у побуті, традиціях, умовах господарювання, ментальності й самоідентичності навіть в межах одного народу формуються саме під впливом природного середовища, в якому відбувається життєдіяльність певної спільності людей. Це яскраво відображує наявна на теренах України система історико-географічних та історико-етнографічних земель. При чому, чим відмінніші природні умови життя населення тієї чи іншої території, тим більш відмінними будуть і зазначені вище культурологічні особливості (для порівняння, культурологічні характеристики українського населення Прикарпаття, Волині, Буковини суттєво відрізняються як між собою, так і ще більш виразно – від аналогічних характеристик населення Запоріжжя, Слобожанщини, Донщини, Степової України в цілому). Тож можна говорити про об'єктивні відміни в культурологічних характеристиках населення, що формуються під впливом як умов оточуючого природного середовища, так і способів природокористування – використання різноманітних ресурсів цього середовища в ході історичного розвитку суспільства. Подібні відміни протягом історичного розвитку формували різні типи природокористування одного етносу, сьогодні визначають т.зв. «регіональну ментальність», і є суттєвим складником загального етнокультурологічного надбання. Скансени є якраз тими установами, що дозволяють ознайомитися із традиціями етнічного природокористування, що формувалися протягом тривалого історичного процесу формування і розвитку української нації, в концентрованому вигляді допомагають розкрити особливості української ментальності, в т.ч. зрозуміти сутність і об'єктивність регіональних відмін українського етнопростору.

Вихідні передумови. На сьогоднішній день немає чіткої наукової бази, яка виділяє скансени з ряду інших музеїв, відсутня і офіційна статистика. В Україні також створені та створюються архітектурні комплекси скансенівського типу. Проте в них не усі будівлі є автентичними, більшість – це лише відбудови за зразками давніх споруд. Добре відтворена садиба вже може вважатися скансеном. Тому, на нашу думку, їх не можна вважати класичними скансенами, адже скансен – це музейний заклад, покликаний зберігати автентичні пам'ятки архітектури. Вважаємо, що такі об'єкти слід називати не музеями, а, наприклад, культурно-освітніми комплексами. В окрему групу, на нашу думку також слід виділяти так звані церковні скансени, які також не відповідають

вимогам до скансенів – музеїв народної архітектури та побуту. В Україні на сьогоднішній день нараховується 17 великих та середніх за площею скансенів зі статусом державних та приватних музейних установ; найчастіше вони мають офіційний статус «Музей народної архітектури та побуту» (МНАП) або «Історико-культурний комплекс» (ІКК).

Незабаром з'являться такі скансени, як Музей гуцульської культури просто неба у НПП «Гуцульщина» (м. Косів Івано-Франківської обл.); скансен «Гелон» (с. Більське Котелевського р-ну Полтавської обл.), розбудова яких триває [5]. В проекті організація музеїв просто неба в Кам'янці-Подільському, Тернополі, Коростені на Житомирщині. Також є задуми створення музею у Харкові, де планується показати детальніше архітектуру Слобожанщини; у Дніпропетровську, де є задуми розкрити багатство матеріальної культури Середнього Подніпров'я, в Одесі – будівництво скансену «Приморське».

Цілі і завдання статті. Ціль дослідження вбачається в обґрунтуванні сутності музеїв просто неба – скансенів – як музейних установ, що репрезентують регіональні історичні типи природокористування українського народу, які протягом століть формували етнографічні землі. Скансени України здатні виступати як важливий туристичний ресурс окремих регіонів країни, і тому вивчення досвіду формування експозицій за географічним (територіальним) принципом є одним з актуальних наукових завдань.

Виклад основного матеріалу. Людина, суспільство в цілому не можуть не впливати на природу; природокористування існувало й існує як найважливіший аспект життя людини, що включає в себе сукупність всіх форм використання ресурсів середовища. Всю історію певного етносу можна розглядати і як історію його природокористування – історію відносин з навколишнім середовищем, його перетворення під власні потреби. На різних історичних етапах розвитку людства були задіяні ті чи інші види природокористування у різних співвідношеннях один до одного. Традиційними формами природокористування з давніх-давен в Україні були землеробство, мисливство, рибальство, бджільництво, тваринництво, садівництво, їх роль в житті українців з часом змінювалась, але головним завжди залишалось орне землеробство. Розвиток сільського господарства і промисловості був врівноваженим, органічним. З XVIII ст. починається активний розвиток промисловості, відкриття і розробка родовищ заліза, вугілля, нафти, в Україні все більшого значення набувають форми природокористування, пов'язані з екстенсивним використанням мінеральної сировини, енергоносіїв, промисловою забудовою територій. Змінам форм природокористування відповідала зміна побутових умов населення, матеріальної та духовної культури.

Сьогодні все частіше наголошується на важливості відродження етнічних традицій, збереження «етнографічної пам'яті» для наступних поколінь, адже традиції – це не тільки пам'ять предків, це все те краще, найбільш своєрідне, притаманне тій чи іншій нації в галузі культури,

народної творчості, побуту, релігії, виробництва, природокористуванні у широкому розумінні. Найяскравішими напрямками відтворення історичного спадку народу є музеї. Музей (грец. *muséion* – місто, присвячене музам, храм муз, від *músa* – муза) – спосіб зберігання, презентації та трансляції історичної, культурної та природної спадщини; це наукові, науково-просвітницькі установи, котрі не тільки зберігають, а й вивчають та популяризують пам'ятники природи, матеріальної та духовної культури [7]. Прикладом установ, що опікуються проблематикою збереження і відтворення історичних типів регіонального природокористування є етнографічні музеї – група історичних музеїв, які збирають, зберігають, вивчають і експонують етнографічні колекції, документують процеси етногенезу, побут і культуру різних етнічних спільнот [7]. Різновид етнографічних музеїв – скансени – найбільш повно розкривають історію природокористування тієї чи іншої території, адже об'єктом природокористування як науки є комплекс взаємовідносин між природними ресурсами, природними умовами життя суспільства і його соціально-економічним розвитком. Найважливішим завдання музеїв просто неба є збирання, вивчення і широке демонстрування перш за все найтиповіших зразків народної архітектури – першої ознаки, яка є невід'ємною частиною показу переходу від одного типу природокористування до іншого. Архітектуру в експозиції музеїв просто неба подають не ізольовано, а в нерозривному зв'язку з іншими близькими до неї зразками матеріальної та духовної культури і природним оточенням, відображаючи органічний зв'язок архітектури будівель з природою, засобами праці, предметами побуту, декоративно-прикладного мистецтва та іншими видами народної творчості.

Демонстрування народних промислів і ремесел у музеях допомагає виявленню та розкриттю конкретних історико-економічних умов, які впливають на зміст культури народу. Кожна історико-етнографічна область може подаватися в скансенах окремим, ізольованим мікроселом. Експозиційний матеріал у секторах демонструється комплексно у формі садиб різних соціальних прошарків, виробничих споруд, сакральних об'єктів – садиб, вітряків, водяних млинів, церков тощо.

Садиба в минулому – це самозабезпечена соціально-економічна одиниця, яка найбільш повно представляла побут народу в усіх його деталях і взаємозв'язках. Форми, розміри, кількість споруд залежали від характеру жителів садиби, їхніх матеріальних можливостей. Будівлі в садибі композиційно становили цілісний ансамбль, зумовлений функціональними зв'язками складових елементів. Зокрема, в одних і тих самих приміщеннях люди і жили, і працювали. Наприклад, у хаті XIX ст. не тільки спали та їли, але взимку тримали молодняк худоби, прали, ткали і виконували ще багато інших робіт. Тож подібні експозиції організовуються за певною системою. Центральне місце в українських скансенах, як-правило, відводиться під традиційні будівлі XVIII–XIX ст. та оригінальні пам'ятки, які найкраще збереглися до наших днів. Вони

подаються основними типами житлових, господарських та інших об'єктів архітектури. Якщо експонати підібрані вдало, в секторі створюється справжній куточок традиційного села. Регіональні та загальні музеї дають можливість ознайомитися з народною архітектурою одного або кількох регіонів, порівняти, відчувати специфіку кожного з них, а також спільність традицій.

Важливе значення має правильний відбір цінних пам'яток архітектури на місцях. Потрібно охороняти всі найважливіші типи житла давніх часів. На Поліссі це, зокрема, кліті, стежки, однокамерні хати, замкнені садиби («підварки»); в Карпатах – «гражди», однорядні забудови тощо [1]. Не менш важливо зберегти будівлі, в яких законсервовано найдавнішу техніку будівництва і матеріали – глинобитні й каркасно-глинобитні будівлі. Також одним з найважливіших завдань є обов'язкове збереження культових споруд, що є витворами мистецтва, пам'ятками не лише будівельної культури народу, а перш за все, його духовного життя.

Пам'ятки архітектури на місцях оточувалися насадженнями з дерев і а кущів; їх завжди будували на певних ділянках рельєфу – народні майстри це враховували. Отже, споруда має поставати у певному ландшафтному оточенні і в музеї. В кожному регіоні України селяни по-своєму змінювали ландшафт, створювали переходи від поля до лісу чи річки. До річч, в Україні село ніколи не зливалося з лісом. Між ними завжди був якийсь простір у вигляді поля чи луку. На вулицях росли зовсім інші дерева та кущі, ніж при самій садибі. Виділялися, наприклад, ландшафти низовинних рівнин Полісся, горбисто-грядових місцевостей Поділля, гірських районів Українських Карпат. Саме тому в музеях просто неба важливо за можливості відтворювати типові історичні ландшафтні куточки (окремі елементи ландшафту та лісонасадження, частково рельєф) і вже в них експонувати пам'ятки народної архітектури.

Аналіз особливостей географічного розміщення скансенів на території України показав, що: 1) переважна кількість скансенів знаходиться у західних та центральних регіонах країни; 2) головними «скансенними центрами» країни виступають Київ (скансен «Пірогово» має найбільший відсоток відвідування), Львів, Чернівці, Переяслав-Хмельницький; 3) велика кількість музейних установ типу скансенів тяжіють до районів з багатими лісовими ресурсами (Карпати, Полісся), так як одним із профілів їх діяльності є реконструкція та експонування об'єктів дерев'яної архітектури; 4) скансени розвиваються переважно у районах із строкатим складом етнографічних груп, а також із значними туристичними потоками (найбільш за даною особливістю виділяється Закарпатська область); 5) центрами розвитку етнографічних музеїв під відкритим небом часто слугують невеликі населені пункти з цікавим історичним минулим, яскравою культурою та архітектурою (як-от, села Рокині на Волині, Крилос на Прикарпатті, Колочава на Закарпатті та ін.).

Найбільш характерним типом скансенів в Україні є перевозний, що створюється на спеціально відведених територіях шляхом перевезення об'єктів експозиції з інших місць.

У зв'язку з процесом історичного формування народу і його етнічної території, залежно від природних умов, характеру і способу господарських занять населення, в різних регіонах розселення народу формуються певні особливості побуту і традиційної культури. Спільність і однотипність таких локальних особливостей є основою для визначення історико-етнографічних районів розселення народу і його етнографічних груп. Історико-етнографічне районування – це умовний поділ території на локальні культурно-побутові групи, населення яких має спільні риси мовного, звичаєвого, господарського характеру, зумовлені природним середовищем та історичним розвитком кожної групи, а також етнокультурними взаємозв'язками з сусідніми народами [6], традиціями природокористування тощо. Локальні особливості побуту, господарського і культурного устрою окремих частин народу склалися залежно від природно-географічних умов, культурно-побутових зв'язків з іншими народами, переселень, міграційних процесів тощо [4].

Якщо проаналізувати найбільші і найвідвідуваніші скансени за відбиттям особливостей природокористування населення історико-етнографічних земель України (за основу узятя схема О.І. Шаблія [8]), то видно, що досить багато регіонів взагалі не представлені, або подані у досить обмеженому (малорепрезентативному) виді. Так, навіть у найбільшому в Україні Музеї народної архітектури та побуту в Києві не представлено пам'яток з багатьох земель. Найбільш представленою серед історико-етнографічних земель України може вважатися Середня Наддніпрянщина – відображена в експозиції шости скансенів. П'ять скансенів репрезентують Слобожанщину, у чотирьох – Закарпаття, Гуцульщина і Полісся, у трьох музеях просто неба відображені Бойківщина, Поділля та Волинь. Історико-етнографічні землі, які представлені у двох скансенах – це Лемківщина, Буковина, Покуття. І тільки по одному скансену репрезентують Галичину, Бессарабію, Таврію, Північне Причорномор'я, Опілля, Запоріжжя, Донщину (табл. 1).

Взагалі не знайшли відображення у скансенах України такі землі, як Прикарпаття, Сіверщина, Брацлавщина, Буджак, Берестейщина, Підгір'я, та усі ті, що знаходяться сьогодні за границею державної території України. Що стосується зарубіжних скансенів, то вони представляють українські етнічні землі, які знаходяться на території даних держав (як правило країни-сусіди) та в цілому спадщину українського народу (скансени Канади, Словаччини, Польщі).

Як видно з таблиці, найбільш репрезентативним щодо відображення регіональних типів традиційного природокористування населення історико-етнографічних земель України є МНАП України («Музей Пирогово») у Києві та МНАП «Шевченківський гай» у Львові – тут

представлені архітектура садиб, народні ремесла, млини, церковні споруди одразу десяти і більше регіонів.

Таблиця 1.

Репрезентативність історико-етнографічних земель у найбільших скансенах України

Історико-етнографічні землі	№ п/п скансенів України																	Σ
	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	
Середня Наддніпрянщина	+		+				+				+		+			+		6
Слобожанщина	+		+		+									+			+	5
Закарпаття	+	+						+		+								4
Гуцульщина	+	+	+	+					=									4
Полісся	+	+	+			+												4
Бойківщина	+	+		+														3
Волинь		+				+						+						3
Поділля	+	+	+															3
Буковина		+							+									2
Покуття		+		+														2
Лемківщина	+	+																2
Донщина					+													1
Галичина		+																1
Бессарабія	+																	1
Запоріжжя															+			1
Таврія	+																	1
Північне Причорномор'я	+																	1
Опілля				+														1
Прикарпаття									=									0
Σ	11	10	5	4	2	2	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	1	
Експонування земель України: + - що представлені в експозиції, = - що готуються до представлення																		

У таблиці номерами зазначені скансени:

1 – МНАП України («Музей Пирогово») у Києві;

2 – МНАП «Шевченківський гай» у Львові;

3 – Етнографічний комплекс «Українське село», с. Бузова Києво-Святошинського р-ну Київської обл.;

4 – МНАП Прикарпаття, с. Крилос Галицького р-ну Івано-Франківської обл.;

5 – МНАП та дитячої творчості, с. Прелесне Слов'янського р-ну Донецької обл.;

6 – Народний музей історії сільського господарства Волині, смт. Рокині Луцького р-ну Волинської обл.;

7 – Переяслав-Хмельницький МНАП Середньої Наддніпрянщини; 8 – Закарпатський МНАП в Ужгороді;

9 – Чернівецький обласний МНАП;

10 – Музей архітектури і побуту «Старе село», с. Колочава Межигірського р-ну Закарпатської області;

11 – ІКК «Мамаєва Слобода» у Києві;

12 – Сарненський історико-етнографічний музей, м. Сарни Рівненської обл.;

13 – Етнографічно-туристський комплекс «Козацький хутір», с. Стецівка Чигиринського р-ну Черкаської обл.;

14 – МНАП державного історико-культурного заповідника «Посулля», с. Пустовійтівка Роменського р-ну Сумської обл.;

15 – ІКК «Запорозька Січ» (о. Хортиця);

16 – Приватний історико-етнографічний музей «Козацькі землі України», с. Вереміївка Чорнобаївського р-ну Черкаської обл.;

17 – Етнографічний музей «Українська слобода», с. Писарівка Золочівського р-ну Харківської обл.

В інших скансенах представлені в цілому небагато історико-етнографічних земель – переважно одна-дві, на теренах яких розміщений сам музей просто неба. Як показує здійснений аналіз, на виділення етнографічних зон (міні-сіл) на території скансенів, в першу чергу, впливають такі фактори, як площа музею та кількість автентичних архітектурних пам'яток, які входять до фонду даної установи.

Для створення експозиції скансенів важливим є вибір місця його розташування. Ландшафт має особливе значення в експозиції, зокрема в розміщенні архітектурних об'єктів. За традицією села в Україні розташовувались на підвищених місцях. У центрі ставилися церкви, поруч на майдані зводилися школа, крамниці, сільська управа. На околиці села біля річки – водяний млин. Чим більша площа музею просто неба, тим більша його місткість, більше експонується об'єктів, постає необхідність розмежування площі. Також на структуру скансену впливає його рівень (масштаб діяльності) – національний, регіональний, обласний. Розподілу територіальних одиниць у скансенах («етнографічних зон») відповідає прямо пропорційна залежність: чим більша площа музею, кількість міні-музеїв на його території, тим він має у своєму розпорядженні більшу кількість структурно-територіальних одиниць.

Актуальним завданням, як здається, є створення музеїв просто неба в усіх обласних центрах при краєзнавчих музеях як продовження їхніх експозицій, що дасть змогу взяти під охорону більше пам'яток. Особливо це стосується південно-східних регіонів країни. До того ж, як показує досвід існування вже діючих скансенів, більшою популярністю користуються ті установи, що представляють не декілька, а багато різних історико-етнографічних зон, адже саме така експозиція дозволяє наочно ознайомитися із усім історико-культурологічним різноманіттям країни в цілому, зрозуміти сутність територіальних відмін у традиціях природокористування. Так, наприклад, на теренах Протовчанщини (колишня Протовчанська паланка), що на Дніпропетровщині, і досі в аутентичному вигляді зберігаються традиційні народні садиби, господарювання здійснюється за давніми звичаями. Наявність у басейнах річок Протовча та Орель значної кількості різних пам'яток народної архітектури, які вже зникли в інших місцевостях, загроза швидкого їх знищення (люди переїжджають з Дніпропетровська у села, купують старі будівлі і швидко їх перебудовують), також збереженість багатьох археологічних пам'яток просто неба (кургани, могили), які можна включити до туристичного огляду, розвинуті у краї і давні промисли (серед них – декоративний розпис у Петриківці) і схоронність в окремих

місцевостях степових ландшафтів зумовлюють необхідність створення у регіоні значної установи скансенного типу. Це також актуальне і тому, що у жодному із нині діючих скансенів України відсутні архітектурні експонати з Дніпропетровщини. Водночас це і вагомий чинник збільшення туристичної привабливості регіону.

Висновки. В ході проведеного дослідження можна констатувати, що музейні установи скансенного типу є специфічними закладами, у яких наочно експонуються об'єкти, що репрезентують традиції, типи і види природокористування, які склалися в окремих регіонах мешкання українського етносу протягом століть. І сьогодні, за умов активних процесів стандартизації та глобалізації життя, збереження і відтворення хоча б у вигляді експозиції скансенів аутентичних форм господарювання, є важливим і вкрай необхідним завданням. І в цьому процесі варті репрезентації елементи народного побуту абсолютно усіх історико-етнографічних зон, адже у кожній з них формувалися власні традиції, відміни й особливості, зумовлені багатовіковими відношеннями в системі «людина – середовище».

Можна цілком обґрунтовано стверджувати, що скансени – це порівняно новий напрям музейного туризму, який знаходиться на етапі свого становлення, це унікальні соціально-культурні комплекси, спрямовані на реалізацію рекреаційного, розвиваючого, естетичного потенціалу дозвілля, на формування духовної особистості, зміцнення сімейних цінностей і традицій. Основна місія скансенів – донести до майбутніх поколінь унікальність архітектури, побуту, традицій природокористування наших предків в умовах, максимально наближених до аутентичних.

1. Гудченко З.С. *Музеї народної архітектури України*. – К.: Будівельник, 1981. – 120 с.
2. Данилюк А. *Музеї просто неба або скансени у світі і в Україні* // *Краєзнавство. Географія. Туризм*. – 2006. – №7 (444). – С. 20-23.
3. Данилюк А. *Українські скансени. Історія виникнення, експозиції, проблеми розвитку*. – Тернопіль: Навчальна книга – Богдан, 2006. – 104 с.
4. *Етнографія України* / за ред. С.А. Макарчика. – Л.: Світ, 1994. – 520 с.
5. Каднічанський Д. *Скансени України* // *Краєзнавство. Географія. Туризм*. – №16 (645). – 2010. – С.3–8.
6. Лозко Г.С. *Українське народознавство*. – К.: Зодіак-ЕКО, 1995. – 368 с.
7. Рутинський М.Й. *Музеєзнавство*. – К.: Знання, 2008. – 428 с.
8. *Соціально-економічна географія України* / За ред. О.І. Шаблія. – Л.: Світ, 2000. – 680 с.
9. Шмелев В.Г. *Музеи под открытым небом: очерки истории возникновения и развития*. – К.: Наук. думка, 1983. – 119 с.